

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2024-28\(57\)-149-159](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2024-28(57)-149-159)
УДК 902(477)''-05/04'':930.85

Набока Олександр Вікторович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка».
Полтава, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>
snaboka9@gmail.com

Зиза Микола Миколайович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка; «Заслужений вчитель України».
Полтава, Україна.

 <https://orcid.org/0009-0001-9229-3116>
zyza.nikolay@meta.ua

СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА, ЯК «БРАМА ЄВРОПИ». ІСТОРИЧНУ ТЕОРІЮ ПІДТВЕРДЖЕНО АРХЕОЛОГІЄЮ

Анотація. Розгляд методологічних уявлень про стародавні українські землі, як про «браму», через яку розвивався усебічний діалог між цивілізаціями у контексті археологічних досліджень, які останнім часом проводилися співробітниками Інституту археології НАН України. У статті аналізуються розвиток українських земель у первісну та стародавню епоху, зокрема, взаємодію місцевих народів із провідними центрами цивілізаційного розвитку у Європі та Євразії. Наукова новизна полягає у тому, що уперше здійснено спробу комплексного розгляду різнобічного міжцивілізаційного діалогу, якій відбувався на українських землях у первісну добу та стародавні часи, ураховуючи результати археологічних досліджень різних років. Дослідження, які проводилися у різні роки вченими-археологами інституту археології НАН України, зокрема, і спільно з кафедрою історії та археології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, дозволяють суттєво доповнити і розширити теоретико-методологічні уявлення про протоукраїнські землі, як про «місток» між цивілізаціями, подовжити хронологічні межі періоду, коли вперше визначилася така історична доля нашого краю. Як показує аналіз наукових розвідок різних вчених-археологів, можна

стверджувати, що вже у період нового кам'яного віку (VI тисячоліття до н. е.) землями сучасних східноукраїнських областей здійснювався активний технологічний обмін з більш передовими анклавними додержавного життя, географічно близькими до первинних центрів неолітичної революції. У наступні епохи (енеоліт, бронзовий вік, ранішній залізний вік) розвиток господарського життя тут визначався динамічними торгівельними контактами із античним світом (або його осередками у інших регіонах), який на довгі сторіччя став взірцем для місцевих іраномовних, кочових народів та слов'ян. Дослідження цієї теми передбачено продовжити у наступних наукових статтях.

Ключові слова: «Брама Європи»; Ольвія; ракушечноярска культура; археологія; міжцивілізаційні зв'язки; неоліт.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми / Statement of the problem. Розвиток української історіографії, серед іншого, характеризується тим, що останнім часом події національної історії трактуються через методологічну парадигму, згідно з якою наша держава розглядається як своєрідний «місток» одночасно між кількома цивілізаційними утвореннями, до яких у різні періоди були інкорпоровані території сучасної української держави. Цей підхід, окремі аспекти якого формувалися ще у науковій творчості М. Грушевського та М. Костомарова, Д. Яворницького сьогодні, зокрема, відстоюють І. Чорновіл [9] та С. Громенко [4]. Проте, найбільш повно, комплексно та системно вищезгаданий підхід сформульований відомим українським істориком, професором Гарвардського університету С. Плохієм у книзі «Брама Європи» [7].

Автор праці дивиться на історичне призначення України, як на «ворота» Європейської цивілізації, її анклав, який розвивався у активній міжцивілізаційній взаємодії із іншими регіонами Євразії.

Аналіз (основних) останніх досліджень і публікацій / Analysis of (major) recent research and publications. Досягаючи поставлені у статті мету та завдання, ми спиралися опубліковані наукові роботи, які можна умовно розділити на дві групи. До першої групи належать наукові праці українських істориків, які розглядають історію нашої держави, насамперед, з точки зору її залучення у політичні, соціально-економічні, технологічні, культурно-релігійні процеси у межах західноєвропейської цивілізації. Серед науковців, які дотримуються цих методологічних доміант можна виділити Я. Грицака [3], С. Громенко [4], С. Плохія [7], І. Чорновола [9].

До другої групи відносяться наукові статті провідних українських археологів, які, спираючись на результати своїх досліджень, показують технологічний вплив західної цивілізації у первісну та стародавню епоху на побутове життя та господарчий устрій народів, які жили на території України. Це, зокрема, праці Ю. Башкатова та Т. Бітовської [1], С. Локтюшева [7], С. Теліженко та В. Іваницького [8].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у міждисциплінарному поєднанні методологічних уявлень про стародавні українські землі, як про «ворота» західноєвропейської цивілізації, у межах якої динамічно розвивався всебічний діалог між різними цивілізаційними анклавами Євразії та результатів археологічних досліджень, які останнім часом проводилися співробітниками Інститут археології НАН України.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

1. проаналізувати погляди українських науковців щодо участі стародавніх народів на території України у процесі між цивілізаційного діалогу у Євразії у період, який досліджується;
2. висвітлити значення культурно-політичного, соціально-економічного та технологічного впливу західноєвропейської цивілізації на розвиток народів у стародавню добу;
3. розглянути результати археологічних досліджень, у яких показується технологічний обмін між різними цивілізаційними анклавами Євразії та протоукраїнськими землями, у період, який вивчається;
4. зробити спробу розглянути стародавню історію українських земель у контексті теорії «Брами Європи», спираючись на досягнення вітчизняної археології.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ / THEORETICAL FRAMEWORK

Дослідження будується на метрологічній концепції «фронтиру», який наприкінці XIX була сформована провідним американським дослідником У. Тернером. Ним було створено уявлення про «фронтір» – прикордоння між цивілізаціями, у якому спостерігається динамічніший ніж у інших регіонах комплексний та всебічний обмін між різними цивілізаціями. Розвиток вітчизняної сучасної історіографії, серед іншого характеризується намаганням цілої низки провідних українських науковців залучити теорію У. Тернера у процес аналізу історичного розвитку українських земель, частина яких довгий час представляла собою зону активної взаємодії західноєвропейської, ісламської та православної цивілізацій. Зокрема,

елементи цієї теорії були покладені у основу праць С. Плохія, С. Громенко, І. Чорновола та ін., які розглядають процеси формування державницьких та соціально-економічних засад на українських землях, через призму системних контактів місцевих народів із вищезгаданими цивілізаційними анклавами.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Стаття (дослідження) базується на використанні загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Вивчення історіографічної бази дослідження обумовило застосування методів *аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації*.

Використання *порівняльно-історичного методу* дозволило показати динамку розвитку міжцивілізаційних контактів у різні історичні періоди.

Системний метод дозволив поєднати історіографічні уявлення про Україну, як про «браму» та «фронтір» між цивілізаціями з результатами археологічних досліджень.

Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути розвиток міжцивілізаційних контактів у стародавню добу у часовій динаміці та послідовності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Внаслідок проведеного дослідження, ми дійшли до наступних його результатів. Міркуючи у подібних категоріях, С. Плохій розпочинає свою розповідь про історію України античними часами, коли сформульоване ним уявлення про історичну долю нашої країни простежуються вже у повній мірі. Давньогрецькі/давньоримські міста держави на північному Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес, Борисфен, Тіра та інші), які тісно взаємодіяли із кочовими спільнотами та протослов'янськими племенами дійсно стали «брамою» для поширення у регіоні античних політичних та релігійних традицій. Через активний торгівельний обмін також поширювалися технології.

Проте, без прискіпливого та детального археологічного дослідження, вищезгадані міркування залишаються лише теорією. Слід відзначити, що впродовж 2018–2021 рр. викладачі та студенти кафедри історії та археології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, під науковим керівництвом провідних співробітників Інституту археології НАН України, А. Буйських, І. Шейко, брали участь у розкопках кількох важливих з точки зору вивчення давньої історії археологічних об'єктів, зокрема, у дослідженнях матеріальної культури давньогрецького міста-колонії Ольвія на Миколаївщині [6].

Восени 2021 р. студента кафедри А. Овчаренко було залучено до археологічного вивчення багаточислового поселення, поблизу від м. Рівне, яке проводилося під керівництвом О. Войтюка. Серед іншого, у ході цієї рятувальної експедиції було знайдено фрагменти ранньослов'янської кераміки «Празької культури».

Навіть некваліфіковане порівняння, зокрема, залишків керамічного посуду давньогрецької, елліністичної, або давньоримської доби (Ольвія) із слов'янськими аналогами більш пізніх епох (Рівне), на наш погляд, показує значну технологічну перевагу античних майстрів. Це змушувало «варварські» народи майбутньої України дивитися на античне суспільство, як на зразкове. Попри цивілізаційні відмінності життя, давні скіфи, зокрема, стали носіями цінностей, які пропагували елліни, чим було, вірогідно, обумовлено союзництво народів у боротьбі проти могутньої Перської імперії у VI ст. до н. е.

Динамічна торгівельна та технічна взаємодія між античними містами-державами та протодержавними утвореннями східних слов'ян та степових кочовиків фіксується археологами і у перші сторіччя нашої ери. Спираючись на результати археологічних досліджень, можна стверджувати, що на території сучасної України існувала низка слов'янських поселень-городищ, де відбувався динамічний торгівельний обмін між греко-римськими колоністами, кочовиками-сарматами та слов'янами.

Одне з таких поселень, яке вірогідно було розбудовано та заселено у I–II ст. н. е. представниками зарубинецької археологічної культури, знаходилося поблизу поселення Івківці у Черкаській області – регіону, який багато років був кордоном між степом та Подніпров'ям [3, с. 26]. Цей об'єкт вже багато років досліджується молодшим науковим співробітником інституту археології НАН України Ю. Башкатовим. На основі вивчення винайдених у Івківцях багаточисельних предметів матеріальної культури, створених грецькими та римськими майстрами, вчений дійшов до висновку, що у Івківцях проводився динамічний торгівельний обмін між купцями з античного північного Причорномор'я, слов'янських та сарматських земель. Вірогідно, що на більш технічно досконалі предмети ремісничого виробництва (зокрема, гончарні вироби) античних колоністів існував значний попит.

Вищезгадані предмети матеріальної культури використовувалися як для життя, так і «для смерті». Розташований поруч із Івківцями могильник був сповнений залишками керамічного посуду римського, або сарматського походження [1, с. 57]. Серед кераміки античного поховання домінують фібули, фрагменти червонолакового посуду та амфорна тара.

«Дуже цікавим є сам тип фібул, адже часто їх знаходять на місцях перебування римських легіонів» [1, с. 58], – відзначав Ю. Башкатов.

Велика кількість та різноманітність зразків римських виробів, на думку вченого, свідчить «про сталі економічні зв'язки з римськими провінціями» [1, с. 58].

Значним був і сарматський імпорт, який представлений, наприклад, фрагменти металевих люстерок, дзеркало з петлеподібною ручкою, пронизка з єгипетського фаянсу у вигляді скарабея. Подібні вироби у греко-римських майстрів, як відзначав автор досліджень, можна зустріти у тодішніх римських колоніях Пантікапей та Херсонес, а також у сарматських поховальних комплексах [1, с. 58].

Дослідивши вищезгадані предмети побутової культури Івківців, Ю Башкатов, робить висновок: «матеріали з поселення та могильника Івківці (уроч. Троянка) засвідчують налагодження торговельних контактів із ближніми й дальніми сусідами, про що свідчить досить значна кількість імпорту» [1, с. 60].

Вірогідно, що якщо характеризувати протоукраїнські території, як «браму Європи», то зарубінецьке поселення Івківці, як і інші подібні до нього, були «замковими шпаринами». Можливо, що тут у перших сторіччях нашої ери існувало те, що давні греки називали «емпоріями» – місце для торгівлі з «варварськими» племенами [7, с. 32]. Вони, у свою чергу створювали специфічний світ «кордону», під яким С. Плохій розумів простір, який «не мав чіткої лінії поділу, утворюючи широку зону взаємовпливів між колоністами та місцевим населенням, де перемішувалися мови, релігії й культури, і створювалися нові культурні та соціальні реалії» [7, с. 32].

Вищезгаданий кордон почав формуватися, вірогідно, ще задовго до античних, або ранішніх середньовічних часів. Археологічні дослідження неолітичних поселень поблизу м. Старобільськ, Луганської області, які проводилися кафедрою історії та археології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, спільно з Інститутом археології НАН України (С. Теліженко) у 2019–2021 рр. показують, що можливо плохіївська «брама» вже працювала «на вхід та вихід» ще раніше – за часів нового кам'яного віку (5900–5700 рр. до н. е).

Вперше ці археологічні об'єкти було знайдено видатним луганським археологом С. Локтюшевим наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст., пізніше у ході їх досліджень учені дійшли висновку, що вони належать до ракушечнорацької археологічної культури, анклав якої за часів мезоліту та неоліту були поширені у пониззі Дону, на Кавказі та, навіть, Малій Азії.

Річки стали тоді інфраструктурними артеріями, які давали можливість поширювати різні технологічні новації, зокрема, технологію виготовлення керамічного посуду, якої тоді ще не було на Луганщині. Подібне припущення висловлювалося, зокрема, такими археологами, як С. Теліженко [8], а також А. Гореликом, А. Цибрий, В. Цибрий [2]. Останні, на основі досліджень ракушечноярської неолітичної культури, створили мапу міграції тодішніх народів, які жили поблизу ключових річок регіону: Дону, Сіверського Дінця, Айдару та ін.

Указані на мапі пункти поширення дозволяють стверджувати, що Луганщина була «брамою» – технологічним містком між різними регіонами ще у первісні часи.

Поширення культурних та технологічних досягнень на Луганщину з передових тоді цивілізаційних анклавів набуло ще більших масштабів у наступні епохи – енеоліту та доби бронзи, коли у регіоні пануючою стала катакомбна археологічна культура. Цей аспект, серед іншого, детально розглянутий у статті вже згаданого корифея, видатного археолога С. Локтюшева «Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияния» [5], написана ученим за результатами його розкопок на Луганщині у 1919–1927 рр. Упродовж цього періоду Локтюшевим було обстежено кілька курганних поховань катакомбної культури у Слов'яносербську та Луганську, у яких було знайдено предмети матеріальної культури, які «відображають північно-кавказький і середземноморський вплив» [5, с. 73].

Зокрема, знайдену ним долотоподібну сокиру у кургані Слов'яносербську сокиру – «а своєю формою близько подібна до сокир такої форми, які були знайдені у багатьох енеолітичних культурах, на ґрунті Північного Кавказу, у культурі, представленій Царським періодом, на ґрунті Малої Азії, в культурі 2-го міста Трої, у острівних культурах Середземного моря, в культурі доісторичного Єгипту і на ґрунті Греції у мікенській культурі» [5, с. 82].

Технологічний вплив «Східного Середземномор'я, Кіладу, Криту, Єгипту та Мікен» простежувалося С. Локтюшевим у глиняних глечиках із чорним і червоним нафарбованою, відшліфованою поверхнею, які були знайдені ним у Луганському кургані № 3 та 2-го Гартманського кургану [5, с. 82].

У свою чергу, про наявність північно-кавказького впливу свідчать знайдені Локтюшевим у катакомбних похованнях мідні та срібні кільця, бронзові списовидні ножі, чотирьохгранні шила [5, с. 82].

Дослідивши усі вищезгадані предмети побуту представників

катакомбної культури, які він знайшов у шести курганах, Локтюшев дійшов до висновку, що вони були продуктом технологічної взаємодії із ключовими цивілізаційними анклавами тодішньої епохи. «Підводячи підсумки сказаному відносно шести представлених погребінь катакомбної культури Луганщини з їх оригінальною побутовою індустрією, ми бачимо, що остання дійсно не знаходить собі жодних подібностей у побутовій індустрії типових донецьких поховань цієї культури» [5, с. 86], – відзначав науковець.

У той же час він стверджував, що «ця культура близько подібна до відповідної побутової індустрії

Отже, дослідження, які проводилися у різні роки вченими-археологами інституту археології НАН України, у тому числі, і спільно з кафедрою історії та археології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, дозволяють суттєво доповнити і розширити теоретико-методологічні уявлення про протоукраїнські землі, як про «місток» між цивілізаціями, подовжити хронологічні межі періоду, коли вперше визначилася така історична доля нашого краю.

ВИСНОВКИ / CONCLUSIONS

Як показує аналіз наукових розвідок різних вчених-археологів, можна стверджувати, що вже у період нового кам'яного віку (VI тисячоліття до н.е.) землями сучасних східноукраїнських областей здійснювався активний технологічний обмін з більш передовими анклавами додержавного життя, географічно близькими до первинних центрів неолітичної революції. У наступні епохи (енеоліт, бронзовий вік, ранішній залізний вік) розвиток господарського життя тут визначався динамічними торгівельними контактами із античним світом (або його осередками у інших регіонах), який на довгі сторіччя став взірцем для місцевих іраномовних, кочових народів та слов'ян. Дослідження цієї теми передбачено продовжити у наступних наукових статтях.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі / Prospects for further research in this direction. У подальшому ми плануємо розширювати географію вивчення центрів різнобічної міжцивілізаційної взаємодії, які, згідно з археологічними даними існували на території сучасної України у стародавні часи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- [1] Ю. Башкатов, Т. Бітовська, «Івківці – новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я», *Археологія*, № 2, с. 52–62, 2021.

- [2] А. Ф. Горелик, А. В. Цыбрий, В. В. Цыбрий, «О чем поведали череп тура, топор и женские статуэтки? (К проблеме начальной неолитизации Нижнего Подонья)», *Stratum plus*, № 2, с. 247–282, 2014. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://is.gd/vliobH> Дата звернення: Квіт. 01, 2024.
- [3] Я. Грицак, *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ, Україна: Портал, 2022.
- [4] С. Громенко, Мультифронтир. Нова схема української історії. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/LciANZ> Дата звернення: Квіт. 01, 2024.
- [5] І. М. Ключнєва, «Луганський археолог Сергій Олександрович Локтюшев», у *Краєзнавчі записки. Археологічне надбання С. О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження)*. Луганськ, Україна, 2009, вип. V, с. 11–24.
- [6] О. В. Набока, Є. С. Шевцова, «Ольвійські розвідки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: історія та сучасність», на *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В. В. Крапівіної*. Миколаїв, 2020, с. 166–170.
- [7] С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків, Україна 2023.
- [8] С. А. Теліженко, В. Р. Іваницький, Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (смт. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, смт. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кремінський район). Київ : Інститут археології НАН України, 2020.
- [9] І. Чорновол, *Компаративні фронтири: світовий та вітчизняний вимір*. Київ, Україна: Критика, 2015.

ANCIENT UKRAINE AS THE «GATE OF EUROPE». HISTORICAL THEORY CONFIRMED BY ARCHAEOLOGY

Oleksandr Naboka,

doctor of historical sciences (Dr. Hab. in History),
professor, head of the Department of history and archeology
Luhansk Taras Shevchenko National University.
Poltava, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>
snaboka9@gmail.com

Mykola Zyza,

PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the
Department of History and Archeology
Luhansk Taras Shevchenko National University;
"Honored Teacher of Ukraine".
Poltava, Ukraine.

 <https://orcid.org/0009-0001-9229-3116>
zyza.nikolay@meta.ua

Abstract. Review of methodological findings about the ancient Ukrainian lands, as about the “gate”, through the development of universal dialogue between civilizations in the context of archaeological research, which was still carried out by scientists Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The article analyzes the development of Ukrainian lands in the primordial and ancient era, in particular, the interaction of local peoples with the leading centers of civilizational development in Europe and Eurasia. The scientific novelty consists in the fact that for the first time an attempt was made to comprehensively consider the multifaceted intercivilizational dialogue that took place on Ukrainian lands in the primeval and ancient times, taking into account the results of archaeological research of different years. Study’s conducted in different years by archeological scientists of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, including jointly with the Department of History and Archeology of Luhansk Taras Shevchenko National University, make it possible to significantly supplement and expand the theoretical and methodological ideas about proto-Ukrainian lands as a "Gateway" between civilizations, to extend the chronological boundaries of the period when such a historical fate of our region was determined for the first time. As shows the analysis of the scientific explorations of various archaeologists, it can be stated that already in the period of the New Stone Age (VI-th millennium BC) the lands of modern Eastern Ukrainian regions carried out an active technological exchange with more advanced enclaves of pre-state life, geographically close to primary centers of the Neolithic revolution.

Keywords: "Gateway of Europe"; Olvia; Rakushechnoyarsk culture; archeology; between civilization ties; Neolithic.

ПЕРЕКЛАД, ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ / TRANSLATED AND TRANSLITERATED

- [1] Yu. Bashkatov, T. Bitovska, «Ivkvitsi – novyi typ piznozarubynetskykh pamiatok Serednoho Podniprovia», *Arkheolohiia*, № 2, s. 52–62, 2021. (in Ukraine)

- [2] A. F. Gorelik, A. V. Cybrij, V. V. Cybrij, «O chem povedali cherep tura, topor i zhenskie statuetki? (K probleme nachal'noj neolitizacii Nizhnego Podon'ya)», *Stratum plus*, № 2, s. 247–282, 2014. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://is.gd/vliobH> Data zvernennia: Kvit. 01, 2024. (in Russian)
- [3] Ya. Hrytsak, *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy*. Kyiv, Ukraina: Portal, 2022. (in Ukraine)
- [4] S. Hromenko, *Multyfrontyr. Nova skhema ukrainskoi istorii*. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/LciANZ> Data zvernennia: Kvit. 01, 2024. (in Ukraine)
- [5] I. M. Kliuchnieva, «Luhanskyi arkheoloh Serhii Oleksandrovykh Loktiushev», u *Kraieznavchi zapysky. Arkheolohichne nadbannia S. O. Loktiusheva (do 130-richchia vid dnia narodzhennia)*. Luhansk, Ukraina, 2009, vyp. V, s. 11–24. (in Ukraine)
- [6] O. V. Naboka, Ye. S. Shevtsova, «Olviiski rozvidky Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: istoriia ta suchasnist», na *FORUM OLBICUM III: do 70-richchia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi*. Mykolaiv, 2020, s. 166–170. (in Ukraine)
- [7] S. Plokhii, *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv, Ukraina 2023. (in Ukraine)
- [8] S. A. Telizhenko, V. R. Ivanytskyi, *Zvit pro provedennia rozvidok ta naukovykh arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Luhanskoï oblasti u 2019 r. (smt. Bilovodsk ta Bilovodskyi raion, Milovskyi raion, m. Starobilsk ta Starobilskyi raion, smt. Novopskov ta Novopskovskyi raion, m. Lysychansk, Popasnianskyi raion, Kreminskyi raion)*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2020. (in Ukraine)
- [9] I. Chornovol, *Komparatyvni frontyry: svitovy i ta vitchyzniani vymir*. Kyiv, Ukraina: Krytyka, 2015. (in Ukraine)

*Стаття надійшла до редакції
03 квітня 2024 року*

